

TOMASZ KAWSKI
(Bydgoszcz)

Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej oraz Bydgoszczy ocaleni z *Shoah* Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej

Intencją autora jest zaprezentowanie w ujęciu ilościowym i jakościowym wybranych zmian demograficznych, jakie dokonały się wśród Żydów zamieszkałych na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy po drugiej wojnie światowej. Aby zakres oraz skala przekształceń mogły zostać należycie zrozumiane, zestawiono dane z lat 1945–1949 ze statystykami z okresu międzywojennego. Ilu Żydów-autochtonów, którzy zamieszkiwali interesujący nas obszar przed 1939 rokiem, ocalało? Gdzie znaleźli się po zakończeniu działań wojennych? Wreszcie – skąd pochodzili żydowscy przybysze osiedlający się po 1945 roku na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy? Ilu ich było? Co wiadomo na temat ich struktury wiekowej, społeczno-zawodowej? Odpowiedź na te i inne pytania czytelnik znajdzie w prezentowanym szkicu, który w pewien tylko sposób uzupełni stan dotychczasowych badań nad dziejami Żydów na Pomorzu Nadwiślańskim po 1945 roku¹.

¹ R. Sudziński, *Problem mniejszości narodowych w Toruniu po II wojnie światowej (1945–1950)*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1993; R. Kozłowski, *Z problematyki mniejszości narodowych we Włocławku po drugiej wojnie światowej*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1995; M. Golon, *Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini, Żydzi i Cyganie na Pomorzu po II wojnie światowej*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998; idem, *Ludność żydowska w Polsce północnej po II wojnie światowej*, [w:] *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, pod red. Z. H. Nowaka przy współpr. Z. Karpusa, Toruń 1998; idem, *Żydzi we Włocławku po II wojnie światowej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*

O przynależności do społeczności żydowskiej zdecydowało samookreślenie się osób rejestrujących się w oddziałach Centralnego Komitetu Żydów Polskich (CKŻP). Należy zaznaczyć, że prezentowane dane trzeba traktować jako wielkości minimalne. W rzeczywistości należałoby je powiększyć o około 10%, tj. o osoby narodowości żydowskiej, które nie przyznawały się do swojego pochodzenia oraz nie utrzymywały kontaktu z żydowskimi organizacjami². W przypadku odwoływania się do danych z okresu międzywojennego ludność żydowską utożsamiono z osobami wyznania mojżeszowego.

Dobór terytorium nie jest przypadkowy. Kujawy, ziemia dobrzyńska oraz Bydgoszcz od 1 kwietnia 1938 roku znalazły się w granicach województwa pomorskiego, jedynie pograniczne gminy w województwie poznańskim³. W pozostałych powiatach województwa pomorskiego mieszkało około 5,5 tys. osób wyznania mojżeszowego⁴. W powiększonym województwie pomorskim omawiany obszar miał największy odsetek ludności żydowskiej, stanowiącej przed wybuchem wojny populację liczącą około 36 600 osób (tab. 1⁵). Działo

(dalej: ZKD), t. 13, 1999; T. Kawski, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej” z 1947 r.*, Kronika Bydgoska, t. XIX, 1998; idem, *Mniejszość żydowska w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945–1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przelomu październikowego*, pod red. W. Jastrzębskiego i M. Krajewskiego, Włocławek 2001.

² Liczbę ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku, która nie utrzymywała związku z żydowskimi instytucjami szacuje się na ok. 5 tys., tj. 8–9% ogółu: Sz. Bronsztejn, *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993, s. 12; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Zarząd Miejski w Bydgoszczy (dalej: ZMB), sygn. 332. Jeden z urzędników w odrębnej adnotacji pisał: „Ilość Żydów nie jest dokładna. Wiele osób wyznania mojżeszowego podaje się za rzymsko-katolików lub bezwyznaniowców”; por. Z. Pakuła, *Siwe kamienie. Wielkopolscy Żydzi*, Poznań 1998, s. 104.

³ J. Sziling, *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1991, s. 43, 49–50; I. Kowalski, *Mniejszość żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1939*, Kronika Wielkopolski, 1995, nr 4, s. 42–43. Na mocy decyzji administracyjnych od województwa poznańskiego odłączone zostały i wcielone do województwa pomorskiego powiaty bydgoski, inowrocławski, szubiński, wyrzycki, miasta wydzielone – Bydgoszcz i Inowrocław oraz z powiatu mogileńskiego gminy Chełmce, Kruszwica, Kruszwica-miasto, a przyłączono z województwa łódzkiego powiaty: kaliski, koniński, kolski i turecki. W wyniku tej decyzji liczba ludności żydowskiej w województwie poznańskim wzrosła z 0,3% (7390 osób) do 2,21% (55 641). Z województwa warszawskiego odłączono cztery powiaty: nieszwawski, lipnowski, rypiński i włocławski, wcielając je do województwa pomorskiego. Tym samym liczba Żydów wzrosła z 8504 osób (0,69% ogółu mieszkańców) w 1931 r. do 45 tys. (2,3%) po 1 IV 1938 r.

⁴ *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 40, 61, 76, 105, 117, 136, 159, 196, 204. Gmina Wyznaniowa Okręgu Kartuskiego liczyła 2,2 tys. osób, w Toruniu 1,2 tys., w Grudziądzu 730 osób, Brodnicy 523, Golubiu 301, Starogardzie 200, Chojnicach 69, Świeciu 210, Sępólnie Krajeńskim 110; T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918–1939)*, ZKD, t. 13, 1999, tab. 7, s. 160.

⁵ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Żydowska Gmina Wyznaniowa Włocławek, sygn. 113, teka 12, teczek 2–6, teka 9,teczka 2 i 5; APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (dalej: UWPT), sygn. 4490, 4491, 4504; APB, Starostwo Powiatu Szubińskiego,

na obszarze kujawsko-dobrzyńskim i w Bydgoszczy dwadzieścia pięć gmin wyznaniowych, w tym jedyna w tej części Polski „wielka gmina” we Włocławku licząca około 13 tys. wyznawców. Kilka innych (Lipno, Rypin, Bydgoszcz) skupiało 2–3 tys. osób⁶.

Tabela 1. Populacja Żydów na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy przed wybuchem drugiej wojny oraz liczba ocalałych z *Shoah* z tego terenu w świetle danych z 1947 roku

Region	1938/1939	1947	% ocalałych
Kujawy wschodnie	24 865	579	2,3
Kujawy zachodnie	282	2	0,7
Ziemia dobrzyńska	9 382	153	1,6
Bydgoszcz	2 057	71	3,5
Razem	36 586	805	2,2

Region wyróżniał się nie tylko liczebnością skupisk żydowskich. Zamieszkała tam ludność wyznania mojżeszowego różniła się typem religijności, zwyczajami, głębokością asymilacji, językiem, kulturą. Różnice ilościowe i jakościowe, jakie dzieliły społeczność żydowską na Kujawach miały swoje uwarunkowania historyczne⁷.

sygn. 460, 461; APB, Starostwo Powiatowe Bydgoskie, sygn. 129; Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku, Starostwo Powiatowe Włocławskie, sygn. 824; D. Dąbrowska, *Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty” w okresie okupacji hitlerowskiej*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: BŻIH), 1955, nr 13–14, tab. 9–15, s. 166–173; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999, tab. 2, s. 40; T. Kawski, *Ludność...*, s. 131–132; T. Kaliski, *Lata wojny i okupacji (1939–1945)*, [w:] *Dzieje Pakości*, pod red. W. Jastrzębskiego, Warszawa–Poznań 1978, s. 198; R. Romaniuk, *Tzw. księgi narodowościowe miasta Inowrocławia i powiatu inowrocławskiego (cz. 1)*, Ziemia Kujawska (dalej: ZK), t. X, 1994, s. 104–105 oraz Załącznik nr 1; Cz. Łuczak, *Powiat mogileński w okresie niemieckiej okupacji (1939–1945)*, [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, t. 2, pod red. Cz. Łuczaka i W. Szulca, Poznań 1992, s. 191. Aby ustalić liczbę ocalałych autochtonów analizie poddano liczący 30 tomów „Alfabetyczny wykaz Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej. Lista nr 3” sporządzony w 1947 r. na potrzeby Wydziału Ewidencji i Statystyki Centralnego Komitetu Żydów Polskich (dalej: CKŻP) – maszynopis powielony w zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: ŻIH).

⁶ Siedziby gmin znajdowały się w Aleksandrowie Kujawskim – Nieszawie, Brześciu Kujawskim, Bydgoszczy, Chodczu, Ciecchocinku-Służewie, Dąbrowicach Kujawskich, Dobrzyniu nad Drwęcą, Dobrzyniu nad Wisłą, Inowrocławiu (obejmowała swoim zasięgiem m.in. Gniewkowo, Pakość, Gębice, Kruszewice), Izbicy Kujawskiej, Kowalu, Lipnie, Lubiczu, Lubieniu, Lubrańcu, Osiecinach, Piotrkowie Kujawskim, Przedczu, Radziejowie Kujawskim, Rypinie, Skępem, Skulsku, Sompolnie, Włocławku. Gminie w Szubinie podlegali Żydzi z miejscowości leżących na pograniczu kujawsko-pańskim (m.in. w Barcinie, Łabiszynie).

⁷ Po upadku Księstwa Warszawskiego region kujawsko-dobrzyński został podzielony pomiędzy państwo rosyjskie (tzw. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska) oraz pruskie (tzw. Kujawy

Tereny Kujaw wschodnich oraz ziemi dobrzyńskiej pozostawały obszarami, które w sposób zwarty zamieszkiwała ludność żydowska zgrupowana w dwudziestu dwóch żydowskich gminach wyznaniowych, licząc przed wybuchem drugiej wojny około 34,3 tys. osób. Część zachodnią Kujaw zamieszkiwało około 280 Żydów, bydgoska gmina żydowska liczyła 2057 członków (tab. 1). W gminach żydowskich, które znalazły się w granicach Prus-Niemiec, Żydzi utożsamili się z państwem i asymilowali, przyjmując kulturę niemiecką i stając się Niemcami wyznania mojżeszowego. Po powstaniu Drugiej Rzeczypospolitej w większości opuścili ziemię polską⁸. W zachodniokujawskich miastach pozostali nieliczni Żydzi, głównie ludzie starsi, z przewagą kobiet⁹. W miejsce wychodźców zaczęli stopniowo napływać przybysze wyznania mojżeszowego ze wschodu. Pomimo że byli to najczęściej Żydzi daleko bardziej wyemancypowani od tych, których pozostawili w rodzinnych miastach b. Królestwa Kongresowego, różnili się jednak zwyczajami, wyglądem, językiem¹⁰. W części wschodniej Kujaw i w ziemi dobrzyńskiej dominowała ludność reprezentująca rygorystyczny religijny z wyraźnymi wpływami chasydyzmu oraz kulturą i mentalnością typową dla wschodnioeuropejskich *sztetl*. Po 1918 roku ludność ta w większości pozostała w rodzinnych miastach¹¹. Różnice, jakie występowały pomiędzy obu populacjami miały pewien wpływ na losy skupisk żydowskich po 1 września 1939 roku.

W okresie wojny i okupacji obszar ten został włączony do Trzeciej Rzeszy. Ziemia dobrzyńska obejmująca powiaty lipnowski i rypiński oraz Bydgoszcz i powiat bydgoski weszły w skład Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen), pozostałe terytoria znalazły się w składzie rejencji Inowrocław (Regierungsbezirk Hohensalza) należącej do Kraju Warty (Reichsgau Wartheland). Po zakończeniu drugiej wojny obszary te w większości ponownie znalazły się w obrębie województwa pomorskiego¹².

zachodnie z fragmentem Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej – miasta Podgórz i Górzno z okolicami).

⁸ D. Matelski, *Niemcy wyznania mojżeszowego w Wielkopolsce w Drugiej Rzeczypospolitej, Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa*, t. 4, 1995, z. 2, s. 199–206; P. Schumann, *Über jüdische deutsche und die assimilation*, [w:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX w.*, pod red. Z. H. Nowaka, Toruń 1992, s. 165–171; I. Kowalski, *Mniejszość...*, s. 38–42; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. 3, Warszawa 1959, s. 328; Z. Pakuła, *Siwe...*, s. 108.

⁹ T. Łaskiewicz, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997, s. 11–14, 56–57; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 24–27, 36–42. W Inowrocławiu w 1910 r. mieszkało 951 Żydów, w 1921 r. – 252, w Bydgoszczy w analogicznych latach 1345 oraz 681. W mniejszych miejscowościach pozostały pojedyncze rodziny, np. w Łabiszynie w 1930 r. mieszkało 10 osób wyznania mojżeszowego, w tym tylko 2 mężczyzn, wszyscy w podeszłym wieku, APB, UWPT, sygn. 4504.

¹⁰ Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 36–37, 41, 50–51. Świadczyć o tym może m.in. niewielki odsetek analfabetów, popularność ruchu syjonistycznego, niewielki przyrost naturalny, minimalny udział wśród czynnych zawodowo osób żydowskich rzemieślników, posługiwanie się „europejskimi” atrybutami, np. ubiorem.

¹¹ T. Kowski, *Ludność...*, s. 135–136, 141, 167–174.

¹² Szerzej: W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1974; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja*

Zestawiając imienne dane ocalonych z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy z liczbą ludności na tym obszarze przed wybuchem wojny, otrzymamy minimalną wielkość określającą liczbę autochtonicznej ludności żydowskiej ocalonej z *Shoah*¹³. Wojnę przeżyło 805 osób z 36,6 tys., co stanowiło 2,2% populacji Żydów, którzy zamieszkiwali te ziemie przed wybuchem wojny (tab. 1). Największa liczba Żydów ocalała we Włocławku – 3,5% (459 osób), Bydgoszczy – 3,5% (71), Rypinie – 3% (71), Lipnie – 1,6% (47), Przedczu – 4,5% (25), Ciechocinku – 2,2% (16), Kowalu – 1% (14)¹⁴. Jest to wskaźnik zapewne zaniżony o około 10%, ponieważ rejestracja w oddziałach CKŻP była dobrowolna i część Żydów jej unikała. Wielkość tę należy powiększyć o kolejne około 10%, gdyż niektórzy zarejestrowani podawali niepełne informacje nie precyzując nazw miejscowości, w których przebywali w 1939 roku (np. Piotrków, Aleksandrów, Izbica)¹⁵. Można z pewnym prawdopodobieństwem założyć, że rzeczywista liczba ocalonych wynosiła około 900–950 osób, co stanowiłoby około 2,5–2,7% populacji z 1939 roku.

Do rodzinnych miejscowości powróciło po zakończeniu wojny 36,9% ocalonych (298 osób). Najliczniej na Kujawy – 240 osób (41,2% ocalonej populacji), na ziemi dobrzyńską 41 osób (26,8%), do Bydgoszczy zaś 17 (23,9%). W większości przybyli w rodzinne strony Żydzi zamieszkali we Włocławku (215 osób), Bydgoszczy (17), Rypinie (24); pojedyncze osoby w kilkunastu mniejszych miejscowościach¹⁶. Pozostała grupa rodzimych kujawsko-dobrzyńskich i bydgoskich Żydów (607 osób) osiedliła się w blisko 92% na terenie Polski. Wybierano najczęściej duże skupiska miejskie – Warszawę (6,8%), Łódź (19,6%), Szczecin (4,5%) lub miejscowości położone na Dolnym Śląsku (13,0%). W tym ostatnim regionie zamieszkiwali w dwudziestu miejscowościach, przede wszystkim w Dzierżoniowie (19 osób), Wałbrzychu (15), Wrocławiu (12), Bielawie (6), Kłodzku (5)¹⁷. Na Górnym Śląsku osiedlili

hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945, Gdańsk 1979; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, ZKD, Seria A, 1978; Cz. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji niemieckiej*, Poznań 1972.

¹³ Na podstawie „Alfabetycznego wykazu...”

¹⁴ W pozostałych miejscowościach: w Aleksandrowie Kujawskim 5, Brześciu Kujawskim 10, Chodczu 6, Dąbrowicach Kujawskich 3, Dobrzyniu nad Drwęcą i Dobrzyniu nad Wisłą 28, Inowrocławiu 1, Izbicy Kujawskiej 6, Kruszycy 1, Lubieniu 1, Lubrańcu 8, Nieszawie 1, Osiecinach 8, Radziejowie 11, Skępem 2, Sompolnie 10, Tłuchowie 1.

¹⁵ Porównanie danych osobowych zawartych w „Alfabetycznym wykazie...” z wykazem osób zamieszczonym w *National Registry of Jewish Holocaust Survivors*, Washington 1983, pozwala stwierdzić, że w przypadku kilku miejscowości, np. Przedcza, Piotrkowa Kujawskiego, Lubrańca, liczbę ocalonych należy zwiększyć od ok. 10% do ok. 20%.

¹⁶ W Dobrzyniu nad Drwęcą 7, Dobrzyniu nad Wisłą 2, Lipnie 8, Brześciu Kujawskim 7, Przedczu 5, Kowalu 3, Izbicy Kujawskiej 2, Sompolnie 1, Inowrocławiu 1, Ciechocinku 1, Lubrańcu 1, Aleksandrowie Kujawskim 1, Radziejowie 3.

¹⁷ Inni osiedli w miejscowościach: Frydlans (lub Frydlant?) 1 osoba, Kamienna Góra 2, Ożarów 1, Strzegom 2, Srebrna Góra 1, Zagórze 2, Zgorzelice 3, Ziębice 3, Żary 1, Jelenia Góra 3, Legnica 1, Strzegom 2, Brzeg 1, Jawor 1, Przemków 1.

się głównie w Bytomiu (11), Katowicach (5)¹⁸. O miejscu osiedlenia decydowały czynniki ekonomiczne, osobiste, rodzinne, polityczne, aprowizacyjne. Część osób kierowała się względami zawodowymi. Śląsk ze swoim zapleczem przemysłowym stanowił atrakcyjne miejsce umożliwiające podjęcie pracy. Dla innych istotniejszą rolę odgrywało położenie w pobliżu granicy z Czechosłowacją, przez którą można było starać się nielegalnie wyemigrować. Niektórzy kierowali się chęcią rozpoczęcia „nowego” życia i zaadaptowania się w „nowym” miejscu. Sprzyjały temu lepsze warunki aprowizacyjne, mieszkaniowe, bytowe oraz odradzanie się żydowskich instytucji społecznych, oświatowych czy kulturalnych¹⁹.

Poza granicami Polski pozostali Żydzi, którzy odbywali kurację poobozową lub przebywali w obozach dipisów (*displaced persons*) na terenie Niemiec, Austrii, oczekując na możliwość dalszej wędrówki²⁰. Drugą grupę stanowili ci, którzy już wyjechali z Polski (w Budapeszcie 8 osób, w Szwecji 7, w USA 1 i w Holandii 1) lub deklarowali chęć przesiedlenia z terenu ZSRR (Buchara 3 osoby, Uzbekistan 3, Krasnodar 1)²¹. Rozmieszczenie Żydów w 1947 r. przedstawia tab. 2²².

O ogromie żydowskich ofiar podczas drugiej wojny światowej zdecydowała niemiecka polityka narodowościowa, która z założenia przewidywała fizyczne usunięcie ludności żydowskiej z terenów, które znalazły się pod wpływami Trzeciej Rzeszy. Jej wyrazem była zarówno centralna, jak i lokalna polityka władz w poszczególnych jednostkach administracyjnych. W Bydgoszczy i gminach żydowskich położonych w zachodniej części Kujaw (powiaty: bydgoski, mogileński, szubiński, inowrocławski), na ziemi dobrzyńskiej (powiaty lipnowski i rypiński) od pierwszych dni okupacji niemieckiej rozpoczęła się masowa eksterminacja miejscowych Żydów, przeplatana deportacjami w głąb terytorium Generalnego Gubernatorstwa (GG). W rejonach, gdzie Żydzi stanowili znaczący odsetek ludności (powiaty włocławski, nieszwawski, kolski, kutnowski, koniński) ograniczono się w pierwszym okresie do indywidualnego terroru, pojedynczych egzekucji oraz deportacji w głąb GG.

W Bydgoszczy większość Żydów aresztowano już we wrześniu. Miesiąc później nastąpiła ich fizyczna zagłada. Pozostali nieliczni, głównie kobiety

¹⁸ Nieliczni – w Chorzowie 1, Będzinie 1 i Sosnowcu 2 osoby.

¹⁹ Sz. Bronsztejn, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej. (Nieudana próba utworzenia skupiska)*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, 1991, nr 2, s. 266–269; J. Adelson, *W Polsce zwanej Ludową*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993, s. 391–392, 397–398.

²⁰ Największa grupa przebywała w byłych obozach: Libenau (4), Garmisch-Partenkirchen (1), Bergen Belsen (21), Hoersching-Neubau (1), Turkenheim (2), Buchberg (2), Anhof (1), Bittenfeld (1), Feldafing (2), Italia (5), Murnau (1), Landsberg (1), Schlesheim (1), München-Freiman (1).

²¹ W odniesieniu do osób powracających z ZSRR autor używa określenia: „wysiedleńcy” lub „przesiedleńcy” w miejsce stosowanego dotychczas w literaturze terminu „repatrianci”, zob. K. Kersten, *Przymusowe przemieszczenia ludności – próba typologii*, [w:] *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, pod red. H. Orłowskiego i A. Saksona, Poznań 1997, s. 18–19.

²² „Alfabetyczny wykaz...”, zestawienie autora.

Tabela 2. Ocaleni z Shoah z terenu Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy według miejsca pobytu w 1947 roku

Region	Kujawy	%	Ziemia dobrzyńska	%	Bydgoszcz	%	Razem	%
Bydgoszcz	7	1,2	1	0,65	17	24,0	25	3,1
Częstochowa	10	1,7	1	0,65	1	1,4	12	1,5
Dolny Śląsk	62	10,6	23	15,0	20	28,2	105	13,0
Gdynia, Gdańsk, Sopot	5	0,9	1	0,7	1	1,4	7	0,9
Górny Śląsk	15	2,6	4	2,6	1	1,4	20	2,5
Kraków i okolice	4	0,7	—	—	—	—	4	0,5
Kujawy	240	41,2	9	5,9	—	—	249	30,8
Lublin i okolice	3	0,5	2	1,3	—	—	5	0,6
Łódź i okolice	109	18,7	30	19,6	19	26,8	158	19,6
Płock i okolice	2	0,3	2	1,3	—	—	4	0,5
Szczecin i okolice	17	2,9	17	11,1	2	2,8	36	4,5
Warszawa i okolice	43	7,4	7	4,6	5	7,0	55	6,8
Ziemia dobrzyńska	—	—	41	26,8	—	—	41	5,1
Poza granicami Polski	52	8,9	11	7,2	5	7,0	68	8,4
Inne	14	2,4	4	2,6	—	—	18	2,2
Razem	583	100,0	153	100,0	71	100,0	807	100,0

i dzieci, które zostały wysiedlone w 1940 roku²³. Podobnie stało się w powiatach bydgoskim, inowrocławskim, mogileńskim, szubińskim. Do grudnia 1939 roku została zakończona pierwsza faza eksterminacji ludności żydowskiej w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie oraz w zachodnich powiatach, wchodzących w skład rejencji inowrocławskiej, Kraju Warty. Ocaleni – czasowo jedynie – ci, którzy zdołali opuścić rodzinne miasta przed wkroczeniem wojsk niemieckich lub byli tolerowani przez władze niemieckie z różnych względów do grudnia 1941 roku²⁴. Działania okupanta wobec Żydów w powiatach rypińskim, lipnowskim, pomimo że wchodziły one w skład tej samej jednostki administracyjnej (Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie), przebiegały z innym natężeniem. Liczebność tej populacji uniemożliwiała masowe aresztowania. Ograniczono się we wrześniu 1939 roku do indywidualnego terroru, grabieży mienia oraz czasowego zatrzymania, np. jako zakładników, pewnej liczby osób. W październiku i listopadzie 1939 roku dokonano licznych mordów na Żydach ziemi dobrzyńskiej. Sprawę żydowską „rozwiązano” wysiedlając ludność do Włocławka, Łodzi lub GG późną jesienią 1939 i wiosną 1940 roku. Pojedyncze osoby wysiedlono w lutym oraz jesienią 1941 roku²⁵.

W powiatach wschodniokujawskich zagłada Żydów przebiegała z innym natężeniem i w innej chronologii. Było to spowodowane lokalną polityką niemieckich władz, na którą znaczny wpływ miał odsetek Żydów, pograniczne położenie na krańcach wschodnich Kraju Warty, wahanie władz centralnych co do sposobu „rozwiązania” kwestii żydowskiej. Do wiosny 1940 roku systematycznie wysiedlano Żydów do Łodzi lub GG. Akcji tej towarzyszyły szeroko zakrojone represje i indywidualne akty terroru, grabieży, poniżenia, ograniczania praw²⁶. Od wiosny, a na Kujawach wschodnich od lata i jesieni

²³ J. Sziling, Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej (eksterminacja i wysiedlenia), referat na sesję pt. „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939–1945”, Warszawa 14–17 kwietnia 1983 r., s. 3–4; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 138–145.

²⁴ Yad Vashem. The Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Authority Archives in Jerusalem (dalej: YV), sygn. 033/135, 033/312, 033/1520; A. Perlińska, *Eksterminacja Żydów w byłym powiecie bydgoskim, Górze Klasztornej i Świeciu*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. T. Jaszowskiego, Bydgoszcz 1983, s. 10–17; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia...*, s. 16; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska...*, s. 104; Cz. Łuczak, *Powiat...*, s. 191; T. Kaliski, *Lata...*, s. 198; T. Łaskiewicz, *Żydzi...*, s. 68–72; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, passim.

²⁵ AŻIH, American Joint Distribution Committee (dalej: AJDC), sygn. 414. Ludność żydowska została wysiedlona lub uciekała najczęściej do Ciechanowa, Drobeta, Grójca, Grodziska Mazowieckiego, Hrubieszowa, Legionowa, Mińska Mazowieckiego, Wiskitek, Warszawy, Włocławka, Szreńska, Mławy; J. Sziling, *Ludność...*, s. 6–8; idem, *Ziemia dobrzyńska w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, pod red. M. Wojciechowskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 163–169; M. Krajewski, *Byli z Ojczyzny mojej. Zagłada ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Rypin 1990, s. 10–18.

²⁶ AŻIH, Archiwum „Oneg Szabat”, tzw. Archiwum E. Ringelbluma I (dalej: AR I), sygn. 497, 796, 871, 927, 936; AŻIH, Relacje, sygn. 301/372, 301/376, 301/4070; AŻIH, AJDC, sygn. 414; YV, 033/322, 033/654; Ch. Hofman, *Dombrowic bei Kutne*, [w:] *Kutno we ha Swiwa*, pod red. D. Sztokfiszca, Tel Aviv 1968, s. 458–460; T. Jaszowski, *Okupacyjna martyrologia Żydów włocławskich*,

1940 roku zaczęto organizować getta (Brześć Kujawski, Izbica Kujawska, Służewo, Sompolno, Piotrków Kujawski, Włocławek), przesiedlając do nich część Żydów z okolicznych miejscowości. Początek ich stopniowej likwidacji przypadł na wrzesień – październik 1941 roku i trwał do czerwca 1942 roku. Żydów w podeszłym wieku oraz kobiety z dziećmi przesiedlono do łódzkiego getta lub wywożono bezpośrednio do Chełmna nad Nerem. Mężczyzn zatrudniono w obozach pracy dla Żydów – Judenlagrach – głównie na terenie Kraju Warty. W trakcie likwidacji tych obozów w latach 1942 – 1944 Żydów kierowano do obozu w Auschwitz lub do Chełmna nad Nerem. We wrześniu – październiku 1942 roku jedynym większym skupiskiem żydowskim w Kraju Warty (oprócz obozów pracy) pozostało getto w Łodzi²⁷.

Większe grupy kujawskich, dobrzyńskich i bydgoskich Żydów znalazły śmierć w kilkudziesięciu miejscowościach w Kraju Warty oraz GG. Inni stracili życie w obozach masowej zagłady w Auschwitz, Treblince, Majdanku, Bełżcu, Sobiborze, Stutthofie, w obozach pracy rozrzuconych w większości na terenie poznańskiego, gorzowskiego, Kujaw zachodnich, Dolnego Śląska, Pomorza. Ginęli i ci, którzy znaleźli się na terenie ZSRR. Przyczyną śmierci był głód, ciężka praca i złe warunki socjalno-bytowe. Jeszcze inni zginęli z rąk niemieckich po 22 czerwca 1941 roku na wschodnich terytoriach Drugiej Rzeczypospolitej. Pewna grupa Żydów poległa walcząc w mundurach Polskich Sił Zbrojnych na

[w:] *Z badań...*, s. 25 – 29; D. Ichusze, *Pszajez in jarn 1939*, [w:] *Sefer le kedoshei ir Pshaytsh korbanot ha – shoa*, wyd. M. Bilavsky, Tel Aviv 1974, s. 97 – 100; I. Trunk, *Studie zu der geschichte fun jidn in „Warteland” in der tekufa fun umkum (1939 – 1944)*, *Bleter far Geschichte*, t. II, 1949, z. 1 – 4, s. 68 – 69, 84, 86 – 87 oraz przyp. 39; opracowania zawarte w pracy: *Włocławek we ha Swiwa. Sefer Zikkaron*, pod red. K. F. Tchusza, M. Korzena, (b.m.w.) 1967, autorstwa: Z. Gostynskiego, *Kowal un zajn jidiszer ajszub* (s. 755, 762), A. J. Kluski, *Libranc* (s. 791 – 793), Ch. Friedman, *Di geschichte fun jidische in Cziechocinek* (s. 809 – 810), M. Liszak, *Di martirologie fun wloclawker jidische ajszub* (s. 845 – 862). Wsiedleńcy lub uchodźcy trafili głównie do Warszawy, Błonia, Góry Kalwarii, Grójca, Koźnic, Limanowej, Łyszkowic, Pruszkowa, Piszczacza, Skierniewic, Siedlec, Szczekocin, Sokółowa Podlaskiego, Tarnowa, Włoszczowej, Wiskitek, Zamościa, Żyrardowa.

²⁷ YV, sygn. 033/135, 033/311, 033/322, 033/439, 033/654, 033/1136, 033/1397; YV, sygn. JM/4178, JM/4228 (mikrofilmy z Holocaust Museum w Waszyngtonie); AŻIH, AR I, sygn. 940; AŻIH, Relacje, sygn. 301/372; M. Liszak, *Di martirologie...*, s. 856 – 859; J. Baranowski, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek Zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Łódź – Konin 1995, s. 21 – 22, 24; Materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”, Zduńska Wola 23 X 1987 r., maszynopis powielony w zbiorach Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Pamięci Narodowej (dalej: OKBZpNP, IPN) w Łodzi, referaty: J. Libiszewskiego, *Getta w powiecie włocławskim*; J. Wróbla, *Getta w powiatach gostynińskim i kutnowskim*; Z. Piechoty, *Likwidacja skupisk żydowskich w powiatach tureckim i kolskim*; P. Rybarskiego, *Getta powiatu konińskiego*; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 446, 451 – 452. W Chełmnie n. Nerem od grudnia 1941 do lipca 1944 r. śmierć poniosło ok. 4,5 – 5 tys. Żydów z likwidowanych na Kujawach skupisk. D. Dąbrowska, *Zagłada...*, passim; Z. Klodavski, *Der isurim weg fun wloclawker junglechen iber di nazisze arbet lager*, [w:] *Wloclawek we ha...*, s. 901 – 908; A. J. Kluski, *Libranc...*, s. 794; Z. Gostynski, *Kowal...*, s. 762 – 764; *Pinkas ha kehillot*, t. 4, pod red. A. Weina, Jerosolima 1989, s. 395; Cz. Łuczak, „*Kraj Warty*”..., s. 36; I. Trunk, *Studie...*, s. 88, 95.

Zachodzie, inni w szeregach Armii Czerwonej lub Ludowego Wojska Polskiego, kilku straciło życie w Katyniu²⁸.

Wielkość populacji, która potencjalnie mogła ocaleć z *Shoah* była uzależniona również od szeregu czynników indywidualnych, jak decyzja o ucieczce w kierunku wschodnim we wrześniu – listopadzie 1939 roku. Ci, którzy dotarli do ZSRR w większości przeżyli, pomimo represji, jakie dotknęły i tę narodowość już w końcu 1939 roku²⁹. Ocaleni w ZSRR stanowili 89% wszystkich ocalałych Żydów w regionie. Także spośród nielicznych ukrywających się w lasach i oddziałach partyzanckich (łącznie 2,2%) głównie uratowali się przebywający na byłych Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (tab. 3³⁰).

Tabela 3. Miejsca ocalenia Żydów zarejestrowanych w oddziałach CKŻP w Bydgoszczy i we Włocławku w pierwszym półroczu 1946 roku

Miejsce ocalenia w chwili wyzwolenia	Ogółem osób	%
Obozy na terenie kraju	13	2,1
Obozy na terenach III Rzeszy	20	3,2
W oddziałach partyzanckich	13	2,1
Kryjówki w lasach	1	0,1
Po „aryjskiej stronie”	23	3,6
Na terytorium ZSRR	562	88,9
Razem	632	100,0

²⁸ YV, sygn. 033/654, 033/439, 033/135, 033/332; AŻIH, AR I, sygn. 301/84, 301/372, 301/1412; OKBŻpNP, IPN w Bydgoszczy, sygn. Ok. By-Ds 25/66, t. I; T. Berenstein, *Martyrologia, opór i zagłada ludności żydowskiej w dystrykcie lubelskim*, BŻIH, 1957, nr 21, s. 21–92; T. Brustin-Berenstein, *Deportacje i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim*, BŻIH, 1952, nr 1, s. 83–125. Na podstawie upamiętniających śmierć bliskich imiennych anonów umieszczonych w księgach pamiątkowych poświęconych poszczególnym skupiskom żydowskim otrzymujemy orientacyjne dane o miejscach śmierci: *Włocławek we...; My Town. In Memory of the Communities: Dobryzn-Golob*, wyd. M. Harpaz, (b.m.w.) 1969; *Kutno we...; Sefer le... W gettach oraz w trakcie ich likwidacji zginęło 33% Żydów, w obozach masowej zagłady i koncentracyjnych 30%, w obozach pracy 2,5%, w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej 2,5%, na terenie ZSRR 12,5%, w bliżej nieznanach okolicznościach zginęło 17%*.

²⁹ Na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, które znalazły się w granicach ZSRR w 1939 r. liczba ludności żydowskiej podwoiła się osiągając wielkość 1,5 mln osób. Władze rosyjskie w latach 1939–1941 deportowały w głąb Rosji ok. 120 tys. osób, w tym 52% stanowili Polacy, 30% Żydzi i 18% Ukraińcy i Białorusini. Wśród deportowanych Żydów śmiertelność sięgała 20–25%, szerzej: J. T. Gross, *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939–1948*, Kraków 1998, eseje pt.: „Ten jest z Ojczyzny mojej...”, ale go nie lubię oraz „Ja za takie oswobodzenie dziękuję i proszę ich żeby to był ostatni raz”.

³⁰ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 24, 251a, 252, 253, 254, zestawienie autora.

Przeżycie często zależało od „dobrego wyglądu”. Gwarantował on Żydom, którzy przechodzili na aryjską stronę, bezpieczeństwo zarówno ze strony Niemców, jak i Polaków. Tych ostatnich najbardziej obawiali się ukrywający się Żydzi. Czasem i „odpowiedni” wygląd okazywał się niewystarczający. Ludzie opuszczający getto, ogarnięci psychozą strachu, swoim zachowaniem budzili podejrzenia otoczenia, co często stawało się powodem ujawnienia ich tożsamości, a w konsekwencji prowadziło do śmierci. Stopień znajomości nieżydowskiego świata, a więc języka polskiego, obyczajów, kultury, religii, nawet właściwa reakcja na opowiadane dowcipy czy zwykły łut szczęścia decydowały o życiu lub śmierci. Wpływ na liczbę ocalonych miały także postawy, jakie przyjmowała wobec Żydów miejscowa ludność³¹. Dominowały zachowania obojętne. U ich podstaw znajdowały się wcześniejsze indywidualne doświadczenia związane ze współżyciem obu nacji, obowiązujące stereotypy oraz różnice polityczne, gospodarcze, religijne, antysemityzm spotęgowany propagandą niemiecką, odrębności dotyczące życia społecznego, kultury, języka³². Obojętność wobec prześladowań, jakich doznawali Żydzi, nie oznaczała braku współczucia dla prześladowanych. Ludność żydowska była traktowana najczęściej jako element obcy. Pomoc „obcemu” w sytuacji zagrożenia nie zobowiązywała w takim stopniu, jak pomoc udzielona „swojemu”. Dlatego z nielicznymi wyjątkami pomoc udzielana Żydom w regionie rzadko wykraczała poza wsparcie żywnościowe, czasem materialne czy socjalne³³. Część polskiego społeczeństwa

³¹ Szerzej: E. Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej. Uwagi i spostrzeżenia*, oprac. A. Eisenbach, Warszawa 1988, passim; T. Prekerowa, *Wojna i okupacja*, [w:] *Najnowsze...*, s. 304 – 309, 348 – 364; J. T. Gross, *Upiorna dekada...*, esej pt. „Ten jest...”, s. 26 – 28, 41, 45, 48 – 49, 52.

³² A. Cała, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa 1992, rozdz. 2 i 3; B. Engelking, *Zagłada i pamięć. Doświadczenie Holocaustu i jego konsekwencje opisane na podstawie relacji autobiograficznych*, Warszawa 1994, s. 26; P. Murczkiewicz, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie II wojny światowej na podstawie materiałów archiwalnych dotyczących terenów Polski, pochodzących z Archiwum Yad Vashem w Jerozolimie*, praca magisterska, KUL, Lublin 1992 (maszynopis w zbiorach ŻIH), s. 47, 53. O działaniach „wychowawczych” podejmowanych przez władze niemieckie wobec Polaków na Kujawach w przypadku ich kontaktów z ludnością żydowską jesienią 1939 r. zob. AŻIH, AR I, sygn. 940. Anonimowy autor z Ciechocinka wspominał: „Władza chciała przyzwyczaić miejscowych jak mają się odnosić do Żydów [...]. Pokazywali [Polakom – przyp. T. K.], że można łąpać Żydów do pracy i ich męczyć. W pierwszych dniach [okupacji – przyp. T. K.] miejscowa ludność, która była zaprzyjaźniona z Żydami nie zmuszała ich do pracy [...] zamiast łąpać Żydów oni dochodzili do nich, witali się, nie mając [na tyle – przyp. T. K.] bezczelności aby wziąć ich do pracy [...] z czasem mało pozostało pozytywnych [Polaków – przyp. T. K.] w tej dziedzinie”.

³³ YV, 033/654; AŻIH, AR I, sygn. 936; M. Krajewski, *Byli...*, s. 18 – 19. J. T. Gross w eseju pt. „Ten jest...”, s. 48, 52, opisuje typowe podejście do możliwości udzielenia pomocy Żydowi w czasie okupacji. Sprowadza się to do stwierdzenia, że w szerszej skali ukrycie Żydów poza gettem uniemożliwiała odczuwana wobec nich wrogość oraz fakt, że pomoc taka powodowała nieprzychylnie reakcje otoczenia, przejawiające się w postawach, zachowaniach oraz kontekście sytuacyjnym; AŻIH, AR I, sygn. 936. Autorka wspomnień z Włocławka tak wspomina pierwsze „polowania” na Żydów urządzone przez wojska niemieckie jesienią 1939 r. w kontekście możliwości znalezienia schronienia u polskich sąsiadów: „Może wejść do sąsiadów katolików? Ale to niewykonalne. Pod nami adwokat G..., ten na pewno nie wpuści, antysemita, zresztą drży o własną skórę. Piętro wyżej

zamieszkałego w regionie z satysfakcją odnosiła się do antyżydowskich działań okupanta³⁴. Zaledwie 3,6% Żydów przebywających w Bydgoszczy i Włocławku w 1946 roku przeżyło na „aryjskich papierach” (tab. 3). Ilu Żydów w rzeczywistości ocalało ukrywając się u Polaków w miastach i wsiach regionu, pozostaje kwestią niewiadomą. Znanych jest kilkadziesiąt takich przypadków³⁵.

Obiektywnymi czynnikami, które utrudniały wspieranie miejscowych Żydów były: rolniczy charakter regionu przyłączonego do Trzeciej Rzeszy, znaczny odsetek ludności niemieckiej, założenia polityki narodowościowej dla tego obszaru, forsujące w praktyce intensywną kolonizację niemiecką, dobrze zorganizowany aparat niemieckiej administracji³⁶.

Wśród ocalonych autochtonów przeważali mężczyźni, stanowiąc 60,5% ogółu. Z wielu względów łatwiej im było uniknąć śmierci. Jest to widoczne w regionie wschodniokujawskim, gdzie likwidację skupisk żydowskich odłożono do 1942 roku. Maskulinizacja populacji ocalonych Żydów jest charakterystyczna dla obszarów z wyższym odsetkiem ludności żydowskiej oraz jej większą koncentracją. Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej ocaleni mężczyźni stanowili odpowiednio 66,7% i 61% ogółu ludności. W Bydgoszczy przewagę miała populacja kobiet – 59,1%. Na 100 ocalonych mężczyzn na Kujawach przypadały 63 kobiety, w ziemi dobrzyńskiej – 50, w Bydgoszczy – 150.

Populacja bydgoskich Żydów już okresie międzywojennym wykazywała cechy społeczności starzejącej się. W społeczności tego typu wskaźnik feminizacji jest zawsze wyższy. Część napływowej ludności żydowskiej mieszkała w Bydgoszczy jedynie czasowo. Jej związki z miejscem osiedlenia nie mogły być tak silne i trwałe jak w przypadku Żydów wschodniokujawskich czy dobrzyńskich. W obliczu zagrożenia wojennego znaczna część zdołała opuścić miasto, co stwarzało większe szanse na przeżycie. Natomiast w zwartych skupiskach *sztetl* poczucie zagrożenia, choć wszechogarniające, nie skłaniało do masowej migracji

aptekarz Dz..., też się boi. Jedyna nasza nadzieja, to p. Tomaszewski... proponuje ojcu, żeby zszedł do piwnicy pod redakcją, w której przechowuje stare papiery”.

³⁴ OKBZpNP, IPN w Bydgoszczy, Ok. By-Ds 25/66, t. 1; AŻIH, AR I, sygn. 936. Charakterystyczny opis ludzkich zachowań w czasie niszczenia włocławskiej synagogi jesienią 1939 r. zawiera cytowany dokument: „synagoga pali się z hukiem [...] zewsząd widać oczy, tysiące par oczu patrz[...], patrz[...], patrz[...], modląc się fanatycznie. Patrz[...], Niemcy, śmieją się. Patrz[...], katolicy. Na niektórych twarzach maluje się wzruszenie, na innych zadowolenie. Apekarz mieszkający w naszym domu, wielki antysemita uśmiecha się – Ci Niemcy, to jednak co innego – mówi z uznaniem, dopiero kilka dni tu są, a już pokazują co potrafią”.

³⁵ ŻIH, Relacje, sygn. 301/313, 301/4217; ŻIH, Dział Dokumentacji (dalej: DD),teczki „Kujawy”, „Radziejów”, „Przedecz”, „Sompolno”; *Czarny rok... Czarne lata*, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1996, s. 23 – 26, 382 – 384; M. Krajewski, *Byli...*, s. 18 – 20; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo w ziemi dobrzyńskiej w latach 1918 – 1947*, Rypin 1999, s. 269; Ekspres Bydgoski, 1995, nr 229, s. 6.

³⁶ YV, sygn. JM/4206, dokumenty nr 40/19584, 40/19682, 40/19690; Cz. Łuczak, „Kraj Warty”..., passim; W. Porzycki, *Posłuszni aż do śmierci. (Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939 – 1945)*, Poznań 1997, s. 24 – 28, 42 – 50, 207, 210 – 212. Odsetek Niemców w Kraju Warty wzrósł z 6,6% w 1939 r. do 22,8% w 1945 r.

na wschód. Żydzi z tych środowisk czuli się bardziej związani z miejscowościami, w których mieszkali aniżeli Żydzi w Bydgoszczy czy w Inowrocławiu.

Jeśli chodzi o przedziały wiekowe, w zbiorowości Żydów ocalonych z *Shoah* w regionie dominowały osoby w wieku od 21 do 49 lat. Stanowiły one łącznie 81,5% populacji ocalonych mężczyzn i 73% populacji kobiet. W grupach wiekowych do 20 roku życia wyższy odsetek stanowiły kobiety — 11,9%, dla mężczyzn wynosił on 7,8%. W grupie 40–49-latków w Bydgoszczy większy udział wśród ocalonych mieli mężczyźni — 27,5%, kobiet uratowało się zaledwie 14%, na Kujawach było to 19% mężczyzn i 8% kobiet, na ziemi dobrzyńskiej przeżyło 13% mężczyzn, kobiet zaś 4%. Największe straty demograficzne w porównaniu z rokiem 1921 poniosły grupy powyżej 40 roku życia oraz dzieci i młodzież do 20 roku życia, np. odsetek dzieci do lat 5 zmalał z 12,1% do 0,4%, w grupie 6–10 lat z 12,7% do 2,1%, w grupie 11–15 lat z 14,2% do 2,4% (tab. 4³⁷). Wśród kobiet w wieku poniżej 40 lat różnice

Tabela 4. Struktura wiekowa ocalałych z zagłady Żydów z terenu Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy na tle porównawczym

Wiek (lata)	Ogółem osób	%	Mężczyźni ogółem	%	Kobiety ogółem	%	1921*		
							ogółem	mężczyźni	kobiety
60 i więcej	6	0,7	3	0,6	3	0,9	6,6	6,5	6,6
50–59	23	2,8	12	2,5	11	3,4	7,3	6,7	8,0
40–49	115	14,3	89	18,2	26	8,2	9,9	9,6	10,3
30–39	250	31,0	173	35,5	77	24,1	11,5	11,5	11,4
25–29	156	19,3	89	18,2	67	21,0	7,3	7,7	6,9
21–24	104	12,9	47	9,6	57	17,9	6,3	8,6	3,7
16–20	37	4,6	18	3,7	19	6,0	12,1	13,0	11,2
11–15	19	2,4	11	2,3	8	2,5	14,2	13,2	15,1
6–10	17	2,1	6	1,2	11	3,4	12,7	12,0	13,5
0–5	3	0,4	3	0,6	—	—	12,1	11,2	13,3
Brak danych	77	9,5	37	7,6	40	12,6	—	—	—
Razem	807	100,0	488	100,0	319	100,0	100,0	100,0	100,0

* Dane z 1921 r. ograniczono do powiatów kolskiego, lipnowskiego, nieszawskiego, rypińskiego, włocławskiego.

regionalne przestały być tak widoczne i wskaźniki procentowe wykazywały zbliżone wartości. W grupie mężczyzn różnice regionalne były bardziej zauważalne. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej mężczyźni w przedziale

³⁷ Statystyka Polski, t. XV, Warszawa 1927, t. XVI, Warszawa 1928; „Alfabetyczny wykaz...”, zestawienie autora.

wiekowym 30–39 lat stanowili odpowiednio 37% i 34%, w Bydgoszczy zaledwie 17%.

Pierwsi Żydzi pojawili się w regionie wkrótce po wkroczeniu wojsk radziecko-polskich w styczniu 1945 roku. W walkach o Włocławek zginęło trzech żydowskich żołnierzy w szeregach LWP. W Bydgoszczy przebywały były więźniarki z podobozy w Stutthofie³⁸. Inni napływać zaczęli za oddziałami wojska radzieckiego i polskiego, w poszukiwaniu bliskich, z pobudek gospodarczych czy politycznych, jako np. aktywiści PPR³⁹. Region sprzyjał żydowskiemu osadnictwu. Dwa ośrodki miejskie: Bydgoszcz i Włocławek były stosunkowo dużymi aglomeracjami pozwalającymi znaleźć pracę, zapewniały minimum bezpieczeństwa. Przynależność tych ziem do państwowości polskiej nie budziła wątpliwości, w przeciwieństwie do części Ziem Odzyskanych. Region miał dogodną sieć komunikacji kolejowej, która pozwalała na szybkie przemieszczanie się w kierunku Śląska, Gdańska, Szczecina, Łodzi czy Warszawy.

W styczniu 1946 roku na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy przebywało już około tysiąca Żydów. Największa ich liczba – 1777 osób – została zarejestrowana w oddziałach CKŻP w grudniu 1946 roku. Po tym okresie trwał systematyczny odpływ ludności żydowskiej. Przejściową stabilizację jej stanu odnotowano w Bydgoszczy w drugiej połowie 1948 roku, a we Włocławku od lata 1949 roku (tab. 5⁴⁰). Dopiero w latach pięćdziesiątych – sześćdziesiątych nastąpiły kolejne fale emigracji⁴¹. Liczba Żydów w regionie malała we wszystkich miejscowościach z wyjątkiem Kowala, gdzie przez cały okres mieszkało 19–21 osób. Z większości miast Żydzi wyjechali (Izbica Kujawska, Piotrków Kujawski, Dobrzyń n. Wisłą, Dąbrowice, Chodecz, Aleksandrów Kujawski, Brześć Kujawski). W kilku miejscowościach pozostały pojedyncze osoby (Sompolno, Przedecz, Radziejów, Lubraniec) lub rodziny (Rypin, Lipno) (tab. 5).

³⁸ J. Libiszewski, *Podobozy obozu koncentracyjnego w Stutthofie dla kobiet pochodzenia żydowskiego na terenie Bydgoszczy*, [w:] *Z badań nad...*, s. 43–44; E. Horn, *Księga poległych – hold złożony bohaterom walk o niepodległość Polski*, BŻIH, 1975, nr 2, s. 120.

³⁹ J. Bogutyń, *Kształtowanie się władzy ludowej we Włocławku w latach 1945–1946*, ZK, t. II, 1968, s. 175; M. Golon, *Ludność żydowska...*, s. 225. Jednymi z pierwszych aktywistów pomorskiej grupy operacyjnej PPR oraz grupy tworzącej powiatowe Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego, którzy dotarli na te tereny po 27 I 1945 r. byli żydowscy działacze Antoni Alster oraz Henryk Malinowski (Icek Roth), przedwojenni działacze KPP. Ten ostatni pochodził z Brześcia Kujawskiego, mieszkał następnie we Włocławku. Wiosną 1938 r. został osadzony w Berezie Kartuskiej, od 1939 r. na terenie ZSRR; APB, UWPT, sygn. 4602; APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, Akta działaczy i rodzin, sygn. 7/9 (relacja Stanisława Bauera).

⁴⁰ Por. tab. 1; AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 22, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 271, 278; ibidem, Wydział Produktywizacji, sygn. 569, 571; APB, ZMB, sygn. 129, 332; *Studia i szkice z dziejów ziemi mogileńskiej*, pod red. Cz. Łuczaka i W. Szulca, t. 3, Poznań 1996, s. 129, tab. 1; Ch. Hofman, *Dombrowic bei...*, s. 459.

⁴¹ Szerzej: M. Golon, *Ludność żydowska...*, s. 230–237; idem, *Ukraińcy, Rosjanie...*, s. 246–251.

Tabela 5. Liczba ludności żydowskiej w większych skupiskach osadniczych położonych na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy po drugiej wojnie światowej z uwzględnieniem danych z końca istnienia Drugiej Rzeczypospolitej

Miejscowość/ Rok i miesiąc	1938/1939	I 1946	VI 1946	VII 1946	VIII 1946	XII 1946	III 1947	VI 1947	XII 1947	VI 1948	XII 1948	III 1949	VIII 1949	XII 1949
Aleksandrów Kujawski	966	5	19	23	23	23	14	14	19	5	5	5	1	—
Brześć Kujawski	633	18	28	31	32	—	—	—	34	34	—	—	—	—
Bydgoszcz	2 057	705	665	665	615	845	620	445	346	246	247	247	247	247
Chodecz	402	2	7	7	7	7	3	3	8	3	3	2	1	—
Ciechocinek*	723	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dąbrowice Kujawskie	140	—	5	9	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dobrzyń nad Drwęcą	2 300	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Dobrzyń nad Wisłą	850	1	2	3	3	3	—	—	6	6	—	—	—	—
Inowrocław	191	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Iżbica Kujawska	1 600	15	24	25	25	25	5	5	22	22	—	—	—	1
Kikół	271	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kowal	1 400	7	19	19	19	19	19	19	20	19	21	21	21	21
Lipno	2 651	16	50	50	50	40	35	35	30	28	28	28	4	14
Lubicz	602	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubień	700	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lubraniec	789	5	7	8	8	8	8	8	4	6	6	6	14	1
Nieszawa	120	—	4	6	6	6	—	—	—	—	—	—	—	—
Osiężyn	380	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Piotrków Kujawski	650	5	14	14	14	14	—	—	12	12	—	—	—	—
Przedecz	560	—	17	19	19	19	19	19	15	5	5	5	9	9
Radziejów Kujawski	649	—	39	41	41	—	—	—	—	—	—	—	—	4
Rypin	2 295	—	68	68	45	45	26	28	26	25	25	25	25	25
Skępe	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skrwilno	78	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Skulsk	211	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Służewo	242	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sompolno	1 700	7	12	14	19	19	15	3	5	5	3	3	3	3
Włocławek	13 000	200	667	687	719	704	740	775	665	656	668	670	292	291
Razem	36 586**	986	1 647	1 689	1 654	1 777	1 504	1 354	1 214	1 072	1 011	1 012	617	616

* Nie uwzględniono osób przebywających w sanatoriach po 1945 r.

** Uwzględniono miejscowości, w których mieszkało niewiele Żydów: Tuchów (35), Solec Kujawski (2), Pakość (26), Łabiszyn (10).

W świetle materiałów CKŻP odpływ ludności żydowskiej z Włocławka i Bydgoszczy po pogromie kieleckim 4 lipca 1946 roku nie przybrał większych rozmiarów, jak w większości skupisk żydowskich w Polsce. Zaobserwowany został nawet wzrost liczby Żydów we Włocławku i Bydgoszczy, wywołany po części wewnętrznymi migracjami z małych miejscowości, a przede wszystkim zwiększonym od maja 1946 roku napływem przesiedleńców z ZSRR (tab. 6⁴²). Zjawisko paniki wśród Żydów odnotowano w kilku mniejszych miejscowościach (Lipno, Rypin, Brześć Kujawski)⁴³.

Tabela 6. Ruchliwość przesiedleńców zarejestrowanych w CKŻP we Włocławku od grudnia 1945 do października 1946 roku

Okres	Ogółem wysiedleńców	Przybyło	Ubyło
1 XII – 31 XII 1945	70	2	11
1 I – 31 I 1946	61	29	20
1 II – 28 II 1946	70	17	1
1 III – 31 III 1946	86	19	7
1 IV – 30 IV 1946	98	130	35
1 V – 31 V 1946	193	220	12
1 VI – 30 VI 1946	401	226	182
1 VII – 31 VII 1946	445	44	47
1 VIII – 31 VIII 1946	442	32	48
1 IX – 30 IX 1946	426	12	55
1 X – 31 X 1946	383	?	?

Część przesiedlonych z ZSRR Żydów od początku nosiła się z zamiarem dalszej wędrówki, inni nie mieli sprecyzowanych planów. Od lipca do września 1946 roku opuszczający Włocławek przesiedleńcy stanowili miesięcznie grupy 47–55-osobowe, co wobec spadku liczby przyjeżdżających prowadzić musiało do zmniejszenia stanu Żydów w mieście (tab. 6). Powody emigracji były różnorodne: od politycznych, przez wywołane doświadczeniami wojennymi, związane ze współżyciem z Polakami, moralne (niemożność życia wśród mogił bliskich), po czynniki ekonomiczne i rodzinne. Dodatkowymi argumentami ułatwiającymi podjęcie decyzji o emigracji z Polski były: utworzenie państwa

⁴² AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 254, 256, 257, 259, 487, 569; ibidem, Wydział Produktywizacji, sygn. 569; ibidem, Referat Repatriacji, sygn. 487.

⁴³ APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy (dalej: UWPB), sygn. 628, 629, 630, ibidem, Sprawozdania sytuacyjne od lipca do września 1946 r. z powiatu lipnowskiego, rypińskiego, włocławskiego. Zarząd Miejski we Włocławku (ibidem, sygn. 628, k. 375) donosił wojewodzie: „Wypadki kieleckie spowodowały pewne poruszenie tak na terenach partii, jak i u ogółu społeczeństwa, powodując różne komentarze na ich tle. Partie polityczne zorganizowały zgromadzenia publiczne mające na celu powzięcie rezolucji protestujących w związku z wypadkami kieleckimi”.

Tabela 7. Liczba żydowskich spółdzielni i warsztatów rzemieślniczych w Bydgoszczy i we Włocławku w latach 1946–1949

Miesiąc i rok	Bydgoszcz				Włocławek			
	spółdzielnie		warsztaty		spółdzielnie		warsztaty	
	liczba	pracownicy	liczba	pracownicy	liczba	pracownicy	liczba	pracownicy
I 1946	—	—	—	—	—	—	8	21
III 1946	—	—	1	2	—	—	20	51
V 1946	—	—	1	2	—	—	36	70
IX 1946	—	—	3	5	1	25	56	86
XI 1946	—	—	1	2	1	17	70	118
I 1947	—	—	—	—	2	43	22	62
V 1947	—	—	—	—	2	52	45	74
VII 1947	—	—	—	—	2	35	40	74
IX 1947	—	—	—	—	2	38	40	74
XII 1947	1	10	—	—	2	40	40	84
VII 1948	1	37	—	—	2	30	40	74
IX 1948	1	37	—	—	2	46	43	87
XII 1948	1	60	—	—	2	65	38	84
VII 1949	?	?	—	—	2	90	20	53
XII 1949	?	?	—	—	2	100	—	—

Izrael w 1948 roku, likwidacja względnej niezależności żydowskich organizacji i partii politycznych w latach 1948–1949, działania wymierzone w podstawy żydowskiej tożsamości, np. przejmowanie składników majątku należącego do byłych gmin żydowskich przez skarb państwa⁴⁴. Nie wszyscy potrafili też zaaprobować likwidację indywidualnych żydowskich warsztatów rzemieślniczych na rzecz rozwoju żydowskiej spółdzielczości (tab. 7⁴⁵). Wymienione czynniki, obok ogólnej atmosfery nieprzychylniej Żydom, zadecydowały o kurczeniu się populacji Żydów na interesującym nas obszarze.

Żydzi pozostający do końca lat czterdziestych w miastach regionu kierowali się wieloma względami. Dominowały jednak powody polityczne i ideologiczne związane z zaangażowaniem się w system sprawowania nowej władzy i wiara w zwycięstwo słusznej ideologii. Inni czuli się na tyle mocno związani z Polską, jej kulturą, historią, językiem, że nie wyobrażali sobie życia w innym miejscu. Jeszcze u innych decydował czynnik rodzinny, a więc np. zawarcie mieszanego

⁴⁴ APB, UWPB, sygn. 891. Pismo Prokuratorii Generalnej Rzeczypospolitej Polskiej, Zespół Delegacyjny w Bydgoszczy do UWP z 19 IV 1948 r. informowało o sprzeciwie Okręgowego Komitetu Żydowskiego we Włocławku w sprawie przejęcia majątku po byłych gminach przez skarb państwa; por. M. Golon, *Ludność żydowska...*, s. 230–233.

⁴⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 254, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 278; ibidem, Wydział Produktywizacji, sygn. 467, 468, 472, 473, 476, 566.

narodowościowo i wyznaniowo związku małżeńskiego czy wiara w odnalezienie rodzin i bliskich, która z roku na rok jednak słabła⁴⁶.

Uwarunkowania polsko-żydowskich i żydowsko-polskich kontaktów po drugiej wojnie światowej pozostały złożone. Na szereg animozji istniejących jeszcze przed 1939 rokiem nałożyły się doświadczenia po 1939 roku. Wojna przyczyniła się do przesunięcia barier, które zakreślały fundamentalne normy moralne obowiązujące w czasach pokoju. Częściowemu zatarciu uległy granice tego, co przyzwoite, i tego, co występne. Wojna ze swoimi skutkami w skali makro przyczyniła się, przez zmianę osobowości milionów Polaków i Żydów, do innego nastawienia, wartości, celów i oczekiwań społecznych. Zdeformowane osobowości stawały się podatne na różnorodne mechanizmy manipulacji. Efekt ten dla strony polskiej nie wynikał wyłącznie ze zwielokrotnionych indywidualnych traumatycznych przeżyć. Był wywołany również klęskami wojennymi (wrzesień 1939 r., powstanie warszawskie), działaniami okupanta rosyjskiego i niemieckiego wobec Polaków oraz „wyzwoleniem” w latach 1944/1945 z jego politycznymi, gospodarczymi i społeczno-kulturowymi konsekwencjami⁴⁷. Uwarunkowania te wpływały na postrzeganie innych niż Polacy narodowości, ich roli, pozycji, znaczenia w nowej rzeczywistości.

Powracający do rodzinnych miast Żydzi oczekiwali pozytywnego przyjęcia, które – jak sądzili – po *Shoah* im się należało. Nadzieje te po skonfrontowaniu z rzeczywistością okazywały się płonne. Stykali się z obojętnością lub niechęcią⁴⁸. Próby zagospodarowania się mniejszości żydowskiej, nawet przy jej niewielkiej liczebności, jak np. w Lipnie, wywoływały zadrażnienia i tarcia. Ich podłożem stawały się najczęściej kwestie majątkowe i gospodarcze. Powracający Żydzi usiłowali odzyskać mienie, które przed wybuchem wojny znajdowało się w ich posiadaniu⁴⁹. Działania te wywoływały opór nowych właścicieli.

Szereg posunięć nowych władz wobec ludności żydowskiej część polskiego społeczeństwa odbierała z podejrzliwością lub dezaprobatą. Należy do nich zaliczyć stosunkowo liberalne traktowanie żydowskich instytucji, partii politycznych, pomoc socjalną ze strony państwa, z której korzystano niezależnie od przyjmowania pomocy od żydowskich organizacji międzynarodowych⁵⁰. W konsekwencji działania władz pomimo głoszonych haseł o tolerancji i równouprawnieniu podsycaly niechęć do Żydów, która stała się zjawiskiem masowym. Odziedziczono ją w dużej mierze po Drugiej Rzeczypospolitej, w Polsce powojennej zyskała jednak jednoznacznie polityczny podtekst. Zaangażowanie

⁴⁶ B. Engelking, *Zagłada...*, s. 251–254; AŻIH, DD, teczki: „Przedecz”, „Radziejów”, „Lubraniec”.

⁴⁷ Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 683–687; A. Pawelczyńska, *Zagrożenie człowieka i społeczeństwa*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, pod red. B. Otwinowskiej i J. Żaryna, Warszawa 1996, s. 350–354; Cz. Łuczak, „Kraj Warty”..., s. 239–242.

⁴⁸ APB, UWPB, sygn. 588, 589, Sprawozdania sytuacyjne z sierpnia i września 1945 r.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 589, Sprawozdania sytuacyjne z września 1945 r.

⁵⁰ J. Misztal, *Ludność żydowska w Polsce w latach 1944–1946*, Studia Historyczne, 1994, nr 2, s. 220–222; J. Adelson, *W Polsce...*, s. 424–426, 450–453.

niektórych Żydów w utrwalanie władzy komunistycznej wpłynęło na utrwalenie antyżydowskich stereotypów, a nawet ich jakościową przemianę w latach następnych⁵¹.

Wzrost napięcia w kontaktach polsko-żydowskich był skutkiem zbiorowej niewiedzy. Obie grupy niewiele wiedziały o motywach zachowań i postaw strony przeciwnej. Żydzi nie wnikali w istotę „stanu ducha” polskiego społeczeństwa, Polacy – w „ducha żydowskiego”. Wiele działań doraźnych, przynoszących chwilowe efekty, podsycalo w konsekwencji antagonizmy. Działacze żydowscy kierując się nakazem chwili, jakim była potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa powracającym rodakom, współpracowali z organami państwowymi, w tym i UB, w ramach Komisji Specjalnej (KS) przy CKŻP. We Włocławku aktywiści KS CKŻP wykryli, jak donosiła sporządzona przez nich notatka, „punkt agitacyjno-propagandowy skąd rozpowszechniano antysemitcko-reakcyjną lekturę. Punkt został zlikwidowany”⁵². W rzeczywistości członkowie komitetu w miejscowej bibliotece znaleźli książkę ks. Józefa Kruszyńskiego *Niebezpieczeństwo żydowskie*, którą wydano w 1923 roku. Jednocześnie poinformowano centralę i władze lokalne o obecności na półkach bibliotecznych książek o treści antyradzieckiej, postulując konieczność sprawdzenia innych bibliotek i czyteln. Konsekwencją tej akcji KS było zamknięcie biblioteki i aresztowanie jej kierownictwa⁵³. Informacje o takich działaniach nie mogły budzić pozytywnego oddźwięku wśród nieżydowskich mieszkańców Włocławka. Związki części ludności żydowskiej z nową władzą, fakt, że większość jej ocalała na terenach ZSRR, odruchy sympatii kierowane przez część Żydów pod adresem Rosjan potwierdzały wielu Polakom prawdziwość poglądów utożsamiających Żydów z wprowadzaniem w Polsce systemu komunistycznego⁵⁴. Powracający Żydzi często wyrażanymi poglądami nie zjednywali sobie sympatii dawnych sąsiadów – Polaków. Odwoływali się do funkcjonujących jeszcze przed wojną stereotypów traktujących o współżyciu polsko-żydowskim, włączając ich wymowę w nowe okoliczności społeczno-polityczne⁵⁵.

Z kolei Polacy w kontaktach z dawnymi żydowskimi sąsiadami wykazywali często zdumiewający brak wyczucia, taktu, zadawali proste acz niesłychanie bolesne pytanie: „To Pan/Pani jeszcze żyje?” Reakcje na tak postawione pytania były często histeryczne, co powodowało, że wszelkie uwagi czy działania strony polskiej były traktowane przez stronę żydowską jako

⁵¹ D. Jarosz, *Problem antysemityzmu w Polsce w latach 1949–1950*, BŻIH, 1997, nr 2, s. 54–57.

⁵² Cyt. za: J. T. Gross, *Cena strachu*, [w:] *Upiorna dekada...*, s. 111.

⁵³ *Ibidem*, s. 111–112.

⁵⁴ J. T. Gross, „*Ja za takie...*”, *passim*; J. Adelson, *W Polsce...*, s. 392–393.

⁵⁵ Stenograficzny zapis rozmowy z Adamem Maliszewskim (w posiadaniu autora). Rozmówca, który przez 4,5 roku pracował przymusowo w niemieckich fabrykach, tak opisał swoje spotkanie w 1948 r. ze swoim dawnym żydowskim sąsiadem, przedwojennym czapnikiem o nazwisku Karmazyn, który powrócił z ZSRR. Po krótkim powitaniu i opisie wojennych losów Karmazyn nagle zagadnął mojego rozmówcę: „I co, panie Maliszewski? Świat się zmienił. Przed wojną byli Polacy i byli Żydzi, ‘nasze’ były kamienice, ‘wasze’ ulice. Dzisiaj są Polacy, nie ma prawie Żydów, za to ‘wasze’ kamienice, a ‘nasze’ rządy”.

antysemickie. Sprzyjały uogólnieniom doświadczenia wojenne Żydów oraz doniesienia o wystąpieniach antysemickich i mordach, do jakich dochodziło w głębi kraju.

W większych miastach napływ przesiedleńców pogłębiał trudności mieszkaniowe. Na przykład w końcu października 1945 roku w barakach na peryferiach Włocławka mieszkało 1060 osób. Ludność nie wykazywała większego zainteresowania ich losem, a starania władz, by ulokować je w lepszych warunkach, wzbudzały wrogość pozostałych mieszkańców miasta⁵⁶. W tej sytuacji jedynym wyjściem dla przybywających do polskich miast Żydów pozostawała nadzieja na ułożenie sobie życia w rodzinnych stronach mimo nie sprzyjających okoliczności lub decyzja o dalszej wędrówce. Najczęściej wybierano to drugie rozwiązanie. Osadnictwo żydowskie w wielu kujawsko-dobrzyńskich miastach po kilku czy kilkunastu miesiącach zanikało. Jedni wyjeżdżali po uregulowaniu spraw prywatnych i majątkowych⁵⁷. Inni ulegali presji otoczenia lub psychozie strachu wywołanej zdarzającymi się w regionie przypadkami zabójstw. Nocą z 29 na 30 września 1945 roku grupa „Szarego” licząca około 60 osób dokonała napadu rabunkowego w Osiecinach. Zabito dwóch Żydów: Mosze Borkowicza i Moryca Gutowskiego, trzeciego ciężko raniono, czterech innych mieszkańców miasteczka obrabowano⁵⁸. Żydzi osiadli w sąsiednim Radziejowie pod wpływem informacji pośpiesznie wyjechali z miasta⁵⁹. W Bydgoszczy zamordowano żydowskich lekarzy Icka i Reginę Szperling⁶⁰.

Obiektywnymi czynnikami, które sprzyjały zmianie miejsca zamieszkania żydowskich wysiedleńców, pozostawały ich struktura wiekowa, społeczno-zawodowa, płeć oraz stopień związania z nowym miejscem pobytu po przesiedleniu. Osiadli w regionie Żydzi tworzyli, w świetle danych pierwszego półrocza 1946 r., populację o wysokim odsetku osób w wieku produkcyjnym. Osoby w przedziałach wiekowych 21–55 lat stanowiły 77,4% ogółu tej zbiorowości, dość wysoki był odsetek dzieci do 14 roku życia (16,5%). Odsetek osób starszych, powyżej 56 roku, oraz młodzieży w wieku 15–20 lat wynosił odpowiednio 3,2% oraz 2,9% (tab. 8)⁶¹. Populacja wykazywała przewagę mężczyzn – około 61% ogółu wysiedleńców. Dla poszczególnych grup

⁵⁶ APB, UWPB, sygn. 590, Sprawozdania sytuacyjne z października 1945 r.

⁵⁷ Ibidem, sygn. 593, Sprawozdania sytuacyjne z grudnia 1945 r.

⁵⁸ APB, UWPB, sygn. 575, Sprawozdanie sytuacyjne za październik 1945 r. W procesie „Szarego”, który odbył się 8 II 1946 r. we Włocławku, zapadły wyroki kary śmierci dla Kazimierza Marciniaka i Stanisława Szymańskiego, 10 lat dla Wacława Sawickiego, 8 lat dla Marcina Kuleszy, pozostali skazani zostali na 2 do 7 lat; APB, UWPB, sygn. 619, Sprawozdanie sytuacyjne za luty 1946 r.

⁵⁹ Ibidem, sygn. 618, Sprawozdanie sytuacyjne za styczeń 1946 r.; ibidem, sygn. 605, Sprawozdanie sytuacyjne za sierpień 1945 r. W czerwcu 1945 r. odnotowano obecność 39 Żydów, w następnym miesiącu wszyscy opuścili Radziejów (tab. 5), por. ŻIH, DD, Teczka: „Radziejów”, list J. Prusinowskiego z 9 III 1992 r.

⁶⁰ M. Golon, *Ludność żydowska...*, s. 228.

⁶¹ AŻIH, CKŻP, Referat Repatriacji, sygn. 476, 487, zestawienie autora.

wiekowych odsetek mężczyzn wynosił odpowiednio: 0–6 lat – 65,5%, 7–14 lat – 56,4%, 15–20 lat – 47,1%, 21–45 lat – 56,1%, 46–55 lat – 64,8%, powyżej 56 lat – 52,6%. Wskaźnik maskulinizacji pozostawał wyższy na Kujawach, gdzie na 100 mężczyzn przypadało 61 kobiet, w Bydgoszczy 91 kobiet. Wskaźnik kobiet w Bydgoszczy w 1947 roku wzrósł do 96, następnie ustabilizował się do końca 1949 roku na poziomie 91 kobiet. W przypadku Kujaw charakterystyczny pozostawał niski wskaźnik feminizacji we Włocławku, który w latach 1946–1949 wahał się od 57 do 59 kobiet przypadających na 100 mężczyzn. Dla małych miejscowości położonych na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej wskaźnik ten był wyższy i wahał się od 65 do 72 kobiet na 100 mężczyzn⁶². Niedobór kobiet zmuszał mężczyzn chcących założyć rodzinę do migracji lub podjęcia decyzji o małżeństwie mieszanym narodowościowo i wyznaniowo.

Tabela 8. Struktura wieku i płci żydowskich przesiedleńców osiadłych na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej oraz w Bydgoszczy w pierwszej połowie 1946 roku (w %)

Wiek	Kujawy i ziemia dobrzyńska			Bydgoszcz			Ogółem		
	M	K	razem	M	K	razem	M	K	razem
0–6	10,5	8,9	9,9	11,4	7,5	9,5	10,6	8,6	9,9
7–14	4,1	8,3	5,7	20,4	2,5	11,9	6,2	7,3	6,6
15–20	2,6	2,6	2,6	—	10,0	4,8	2,2	3,9	2,9
21–45	25,9	29,2	27,1	56,8	67,5	61,9	29,7	35,8	32,1
46–55	53,7	46,3	50,9	11,4	12,5	11,9	48,5	40,5	45,3
56 i więcej	3,2	4,7	3,8	—	—	—	2,8	3,9	3,2
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Dysponujemy jedynie fragmentarycznymi danymi pozwalającymi przedstawić strukturę wiekową dzieci i młodzieży. We Włocławku w czerwcu 1947 roku dzieci do lat 14 stanowiły grupę 71 osób, przewagę miały dziewczęta (59%). Po zakończeniu działań wojennych w maju 1945 roku urodziło się 26 osób, w tym tylko 9 chłopców. W latach wojny urodziły się 34 osoby, w tym 17 chłopców⁶³.

O związkach ocalonych z *Shoah* Żydów z poszczególnymi regionami świadczy odsetek osób, które po wojnie powróciły w rodzinne strony. W Bydgoszczy osiadło ich 24%, na Kujawach 38%, na ziemi dobrzyńskiej 27%. Najsilniej z rodzinną miejscowością byli związani Żydzi z Brześcia Kujawskiego,

⁶² AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 23, 25, 27–32, 254, 258, 260–263. Wielkości te ulegały w ciągu czerwca–sierpnia 1946 r. zmianom. Struktura wysiedleńców z ZSRR docierających wówczas na Kujawy i do Bydgoszczy wykazywała w tym okresie wyższy odsetek kobiet.

⁶³ Ibidem, sygn. 593.

do którego powróciło 70% ocalonych, następnie z Włocławka (44%) i Rypina (33%). Przesiedleńcy żydowscy osiedlający się w regionie w 57,2% pochodzili z byłych województw zachodnich, głównie województwa pomorskiego (55%), a więc w pewnym uproszczeniu możemy przyjąć, że powrócili w rodzinne strony (tab. 9⁶⁴). Z województw centralnych wywodziło się 22,8%, południowych 6,6%, wschodnich 5,3%, spoza granic byłej Drugiej Rzeczypospolitej 4,4%, nie ustalono pochodzenia regionalnego 3,7%. W rozbiu jednak na Kujawy i ziemię dobrzyńską oraz Bydgoszcz widoczne są różnice. Do tej ostatniej kierowali się w większym stopniu przesiedleńcy z województw centralnych (32,6%), południowych (13,1%), wschodnich (11,5%) oraz Żydzi obcokrajowcy (7,2%). Dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej analogicznie wielkości wynosiły: 19,5%, 2,3%, 1,6% oraz 3,0%. Wysoki odsetek w porównaniu z Bydgoszczą, gdzie wynosił on 32,8%, wykazywali osiedleńcy z województw zachodnich na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej – 69,3% (tab. 9).

Tabela 9. Żydzi z ziem polskich przybyli na Kujawy, ziemię dobrzyńską i do Bydgoszczy po 1945 r. według miejsca zamieszkania w 1939 r. (w %; stan po 1 IV 1938 r.)

Województwo	Kujawy i ziemia dobrzyńska	Bydgoszcz	Razem
Białostockie	0,4	1,7	1,0
Kieleckie	1,3	4,8	2,7
Krakowskie	0,2	2,4	1,1
Lubelskie	0,8	3,1	1,6
Lwowskie	1,1	8,3	4,0
Łódzkie	5,2	5,5	5,3
Miasto stołeczne Warszawa	6,8	15,1	10,1
Nowogródzkie	0,4	1,4	0,8
Poleskie	0,4	0,7	0,5
Pomorskie	69,3	32,8	55,0
Poznańskie	3,2	0,7	2,2
Stanisławowskie	0,8	1,0	0,8
Śląskie	—	—	—
Tarnopolskie	0,2	1,4	0,7
Warszawskie	2,2	1,7	2,1
Wileńskie	0,0	7,7	3,0
Wołyńskie	0,4	1,7	1,0
Nie ustalone	4,3	2,8	3,7
Brak informacji	—	—	—
Poza granicami Polski	3,0	7,2	4,4
Razem	100,0	100,0	100,0

⁶⁴ „Alfabetyczny wykaz...”, zestawienie autora.

Osiedlający się we Włocławku Żydzi pochodzili w około 84% z kujawsko-dobrzyńskich miast i osad lub sąsiednich regionów (Wielkopolska wschodnia, Mazowsze zachodnie i północne); traktowali to miasto, jego specyfikę jako zbliżoną do tej, do której byli przyzwyczajeni przed 1939 rokiem. Bydgoszcz dla większości repatriantów pozostawała miastem „nowym” i pokrewnym miastom niemieckim na Ziemiach Odzyskanych. Miała jednak pewien walor dużej aglomeracji z siedzibami wojewódzkich władz administracyjnych. Stąd też zapewne wynika odmienna struktura społeczno-zawodowa przybyłej ludności żydowskiej w dwu największych ośrodkach — Bydgoszczy i Włocławku. W tym pierwszym przeważały osoby o fachowych kwalifikacjach głównie urzędniczych, pedagogicznych, medycznych i technicznych, niewielu w porównaniu z Włocławkiem przybyło rzemieślników, robotników, kupców. Zaskakująco wysoki pozostawał w Bydgoszczy odsetek osób bez kwalifikacji zawodowych (60,5%), który był o połowę niższy we Włocławku (tab. 10⁶⁵).

Tabela 10. Zawody reprezentowane przez repatriantów zarejestrowanych w oddziałach CKŻP we Włocławku i w Bydgoszczy w 1946 r.

Wykonywany zawód	Włocławek (styczeń-wrzesień)		Bydgoszcz (styczeń-lipiec)	
	liczba osób	%	liczba osób	%
Pracownicy fizyczni i robotnicy	43	8,2	—	—
Rzemieślnicy	197	37,8	6	7,4
Kupcy, handlowcy, przemysłowcy	30	5,8	—	—
Lekarze i dentyści	9	1,7	3	3,7
Nauczyciele	1	0,2	4	4,9
Uczniowie i studenci	15	2,9	2	2,5
Muzycy	1	0,2	—	—
Urzędnicy	20	3,8	14	17,35
Malarze	5	1,0	—	—
Rolnicy	1	0,2	—	—
Inżynierowie i technicy	3	0,6	1	1,2
Wolne zawody	17	3,3	1	1,2
Personel medyczny	1	0,2	1	1,2
Różne	20	3,8	—	—
Bez zawodu	158	30,3	49	60,55
Razem	521	100,0	81	100,0

⁶⁵ AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 254, 256, 257; ibidem, Referat Repatriacji, sygn. 476, 487, zestawienie autora.

Tabela 11. Struktura czynnych i biernych zawodowo Żydów w Bydgoszczy, Rypinie i Włocławku w kwietniu 1947 r.

Zawód	Bydgoszcz	Rypin	Włocławek	Razem	%
Robotnicy	3	—	62	65	5,6
Rolnicy	2	5	6	13	1,1
Rzemieślnicy	12	3	113	128	11,1
Urzędnicy	210	—	30	240	20,8
Kupcy	11	—	20	31	2,7
Inżynierowie, technicy	9	—	5	14	1,2
Prawnicy	6	—	1	7	0,6
Aktorzy, malarze	3	—	—	3	0,3
Lekarze, dentyści, farmaceuci, pomoc medyczna	17	1	24	42	3,7
Nauczyciele	—	—	3	3	0,3
Bez zawodu	276	10	319	605	52,6
Razem czynnych	549	19	583	1151	100,0
Razem biernych	71	9	167	247	100,0
W tym:					
Dzieci i młodzież ucząca się, studenci	52	4	126	182	73,7
Inwalidzi, chorzy, osoby w po- deszłym wieku	19	5	32	56	22,7
Nieokreślone	—	—	9	9	3,6
Razem czynnych i biernych	620	28	750	1398	X

Blizsze dane o strukturze społeczno-zawodowej osiadłej w regionie ludności żydowskiej pochodzą z 1947 roku. Niewielką grupę tworzyły osoby zawodowo bierne — 21%, w tym około 74% stanowiły dzieci i młodzież ucząca się. W grupie zawodowo czynnych wysoki pozostawał nadal odsetek osób bez zawodu — około 53%, urzędnicy stanowili około 21%, robotnicy i rzemieślnicy około 17%, nauczyciele, lekarze, przedstawiciele wolnych zawodów ponad 6%. Niewielkie efekty przyniosły starania Wydziału Produktywizacji CKŻP, aby osadzić Żydów na roli. Zaledwie 1% tej populacji pracował w gospodarstwach rolnych. Bydgoszcz wyróżniała się liczbą kadry kierowniczej, medycznej oraz wykonujących wolne zawody. Sytuacja we Włocławku bliższa była pod względem struktury zawodowej ludności żydowskiej okresowi sprzed 1939 roku. Dominowali robotnicy i rzemieślnicy (30%), kupcy i handlowcy (5,3%) (tab. 11⁶⁶). Interesującego materiału o charakterze porównawczym dostarcza zestawienie danych ilustrujących zmiany, jakie zaszły po wojnie w strukturze zawodowej ludności żydowskiej. Nowa rzeczywistość społeczno-polityczna wprowadzona

⁶⁶ AŻIH, CKŻ, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 25, 262, Referat Repatriacji, sygn. 593, 636, zestawienie autora.

w warunkach sowietyzacji Polski wymusiła na całej ludności, w tym i żydowskiej, zmianę sposobów zarobkowania. Był to proces, który boleśnie dotknął większość ludności ówczesnej Polski. W znaczący sposób wzrósł udział osób pracujących w przemyśle i rzemiośle – z 29,1% do 70,3%. Marginalizacji uległa rola, jaką odgrywali Żydzi w handlu – z 58,3% do 7,5%. Wzrósł udział lekarzy, wolnych zawodów oraz służby publicznej i administracji łącznie – z 6,2% do 16,9% (tab. 12)⁶⁷. W tej ostatniej grupie w dziale „instytucje społeczne” (w tym MO, UB) we wrześniu 1948 roku we Włocławku pracowało 20 osób (8%), w administracji 5 (2%). W 1947 roku w „służbie publicznej” pracowało 21 Żydów (7,9% ogółu zatrudnionych), w tym w „organizacjach społecznych i innych” – 14 osób, w milicji obywatelskiej – 1, w kongregacji wyznaniowej – 2, w wojsku – 4 osoby⁶⁸. Spisem nie zostały objęte osoby nie będące członkami CKŻP, chociaż z pochodzenia były Żydami. Ich związki z żydostwem zostały jednak zerwane.

Tabela 12. Struktura zawodowa ludności żydowskiej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym oraz w 1947 r.

Grupa zawodowa*	1929–1938 (%)	1947 (%)
Rolnictwo, leśnictwo, ogrodnictwo	0,9	2,3
Przemysł	29,1	70,3
Handel i ubezpieczenia	58,3	7,5
Komunikacja i transport	0,9	1,1
Służba publiczna i wolne zawody	3,9	7,9
Szkolnictwo, oświata, kultura	1,7	1,1
Lecznictwo, higiena, opieka społeczna	2,3	9,0
Służba domowa	0,2	–
Inne działy	2,7	0,8
Ogółem	100,0	100,0

* Wg kryteriów podziału zawodów z 1931 r.

Straty demograficzne, jakich doznała ludność żydowska na Kujawach, ziemi dobrzyńskiej i w Bydgoszczy były olbrzymie. Zginęło ponad 97% populacji, która zamieszkiwała te obszary przed wojną. Próby odbudowy skupisk żydowskich okazały się nietrwałe. Jedynie we Włocławku i Bydgoszczy do końca lat czterdziestych przetrwały kilkusetosobowe społeczności. Czynniki decydującymi, które wpłynęły na ich zanik były migracje wymuszone względami politycznymi i ideologicznymi (propaganda syjonistyczna, utworzenie państwa Izrael), moralnymi i uczuciowymi (cmentarz, śmierć bliskich),

⁶⁷ AŻIH, CKŻ, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 636; T. Kawski, *Ludność...*, tab. 3, s. 149.

⁶⁸ AŻIH, CKŻ, Wydział Ewidencji i Statystyki, sygn. 257; ibidem, Referat Repatriacji, sygn. 636.

rodzinnymi. Sprzyjały im czynniki drugorzędne, jak zmiany w strukturze demograficznej i zawodowej, niechęć otoczenia, likwidacja działalności żydowskich organizacji społeczno-politycznych oraz względnej niezależności gospodarczej żydowskich rzemieślników.

Zniszczeniu uległa większość elementów wchodzących w skład byłych gmin czy instytucji żydowskich. Te, które pozostały były przejmowane przez skarb państwa (np. szpital żydowski, gimnazjum). Z trzydziestu synagog ocalało kilka (Gniewkowo, Osiecin, Sompolno, Izbica Kujawska, Lubraniec, Fordon, Inowrocław, Piotrków Kujawski). Wszystkie cmentarze zostały zniszczone w czasie wojny. Dewastacja resztek trwała po 1945 roku. Zagładzie uległy praktycznie wszystkie zbiory biblioteczne, archiwa gminne, przedmioty kultu. Nieliczne znajdują się w rozproszeniu w kilku placówkach muzealnych, bibliotekach lub u osób prywatnych⁶⁹.

**Juden aus Kujawien, Dobriner Land und aus Bromberg
die sich aus shoah gerettet haben
Ein Beitrag zur gesellschaftlich-beruflichen Struktur
zu Ansiedlungsveränderungen und zur Migration
der jüdischen Bevölkerung aus Polen nach dem II. Weltkrieg**

Zusammenfassung

Der Problematik der jüdischen Bevölkerung in der Zwischenkriegszeit und in der Kriegszeit wurde in der Fachliteratur viel Aufmerksamkeit geschenkt. Verhältnismäßig wenig hat man sich mit Analysen bezüglich der Juden in Polen nach dem II. Weltkrieg befasst. Deren Autoren beschränkten sich auf eine quantitative Beschreibung oder auf eine Darstellung gewählter Aspekte, die mit dem gesellschaftlich-politischem Leben verbunden waren. Der vorliegende Beitrag soll ein Versuch sein, zu erklären, was für quantitative und qualitative Veränderungen im Vergleich mit den Angaben aus der Zeit vor 1939 unter der jüdischen Population in Kujawien (Kujawy), Dobriner Land (ziemia dobrzyńska) und in Bromberg (Bydgoszcz) nach dem II. Weltkrieg in Erscheinung traten (bis Dezember 1949). Die zu untersuchenden Gebiete wurden nicht zufällig gewählt. Nach den Verwaltungsveränderungen im Jahre 1938 wurden diese Gebiete fast vollständig ein Bestandteil des Woiwodschafts Pommerellen. Es änderte zwar nicht im wesentlichen die Landkarte des Verwaltungsregions bezüglich der Nationalitäten, es war aber eine Region mit dem höchsten Prozentsatz der Einwohner mosaischen Bekenntnisses. So blieb sie auch nach 1945. In Bromberg (Bydgoszcz) und in Leslau (Włocławek) befanden sich die größten Anhäufungen jüdischer Bevölkerung innerhalb der Woiwodschaft Pommerellen.

⁶⁹ AŻIH, DD (teczki dla poszczególnych kujawsko-dobrzyńskich miast i Bydgoszczy); T. Kawski, *Malomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII–XX w.)*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1999, nr 3–4, s. 451–465; J. Zielazna, *Historia w jidysz pisana*, Promocje Pomorskie, 1994, nr 7/8, s. 44–45.

Vor dem Ausbruch des II. Weltkrieges bewohnten das zu untersuchende Gebiet etwa 36 600 Einwohner mosaischen Bekenntnisses in 21 Konfessionsgemeinden. Den Krieg überlebten nicht viele von ihnen. Nach den Namenverzeichnissen in den Ausschüssen des Zentralen Komitees der Polnischen Juden in Bromberg (Oddziały Centralnego Komitetu Żydów Polskich w Bydgoszczy), Leslau (Włocławku), Rippin (Rypinie) und in Leipe (Lipnie) sind 2,2% (807 Personen) von den in diesen Gebieten vor dem Krieg lebenden Juden am Leben geblieben, davon in östlichen Kujawien – 1,7%, in westlichen Kujawien 1,3%, in Dobriner Land (ziemia dobrzyńska) – 1,6%, in Bromberg (Bydgoszcz) – 3,4%. Von dieser Gruppe sind nach 1945 in die Heimatortschaften 37% zurückgekehrt. Die anderen siedelten sich in 92% in den Grenzen des polnischen Staates an, angehäuft in Warschau (6,8%), in Lodz (Łódź) (19,6%), in Stettin (Szczecin) (4,5%) und in Niederschlesien (Dolny Śląsk) (13,0%). Ihr Heil hatten die ansässigen Juden in 86% dem Aufenthalt in der UdSSR zu verdanken, etwa 5% versteckten sich an der arischen Seite, über 6% überlebten die Konzentrationslager, die anderen hielten sich in Wäldern versteckt oder fanden einen Versteck bei den Partisanen.

Die in Kujawien, in dem Dobriner Land und in Bromberg angekommenen jüdischen Repatriierten stammten in 98% aus den Gebieten Polens aus der Vorkriegszeit. Meistens wohnten sie in Ortschaften, die nach dem 1.IV.1938 in den Grenzen der Woiwodschaft Pommerellen (29%) und Zentralpolens (etwa 11%) lagen.

Ein Vergleich der beruflichen Struktur in der Vorkriegszeit mit dieser, nach dem Jahr 1945 ist für Ostkujawien und für dem Dobriner Land möglich. Vor dem Ausbruch des II. Weltkrieges bezogen über 29% der Juden die Mittel für ihren Lebensunterhalt von der Industrie und aus der Gewerbetätigkeit, über 58% vom Handel waren in freien Berufen tätig, im öffentlichen Dienst etwa 4%, im Gesundheitswesen und in der Sozialhilfe 1,7%. In 1947 stieg der Prozentsatz der Beschäftigten in der Industrie und in der Gewerbetätigkeit (über 70%), im öffentlichen Dienst (etwa 8%), im Gesundheitswesen (9%), und senkte deutlich im Handel (bis auf 7,5%). Trotz der großen biologischen Verluste blieb das Verhältnis der aktiv und passiv berufstätigen Bevölkerung auf dem gleichen Niveau und betrug nach dem II. Weltkrieg von etwa 45–47% bis 53–55%. Unvergleichbar hoch blieb jedoch der Prozentsatz der Juden ohne jegliche berufliche Qualifikationen (etwa 45%).

Die Struktur der jüdischen in den Gebieten Kujawiens (Kujawy) und in Dobriner Land (ziemia dobrzyńska) angesiedelten Bevölkerung wies bezüglich des Geschlechts im Vergleich mit der Zahl der Frauen gesetzt in Relation zu der Zahl der Männer in der Zwischenkriegszeit eine Steigerung auf. 1921 fielen 1,1 der Frauen jedem Mann zu, 1947 – 1,4. Das gleiche Kriterium stellte man für „ansässige“ Juden auf, die dem Holocaust mit dem Leben davongekommen waren (außer Bromberg/Bydgoszcz). Es weist die Überlegenheit der Männer im Vergleich mit der Anzahl der Frauen auf. Jedem Mann fielen 0,6 Frauen zu (in Bromberg/Bydgoszcz 1,5). Die Struktur hinsichtlich des Alters hat sich im Vergleich mit der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen deutlich verändert. Die Anzahl der Kinder und der Jugendlichen (bis zum 19. Lebensjahr) und derjenigen, die über 50 waren, senkte im Vergleich mit den Angaben von 1921 von 48% auf 12% und von 13,5% auf 4,7%. In der Altersgruppe 40–49 blieb der Unterschied nicht allzu groß und betrug entsprechend: 10,1% bis 11,6%.

In der Zeit nach 1945 vollzogen sich in der jüdischen Ansiedlung in Kujawien (Kujawy), in Dobriner Land (ziemia dobrzyńska) und in Bromberg (Bydgoszcz) wesentliche Veränderungen. Bis zur II. Hälfte des Jahres 1946 steig die Anzahl der Juden und erreichte das Niveau von 1800, in weiteren Monaten fing sie an zu sinken. Im

Dezember 1947 wurden 1241 Juden registriert, ein Jahr später 1011, im Dezember 1949 bereits nur 616. Niedriger wurde auch die Anzahl der Ortschaften, in welchen die Juden wohnten – von 21 im Jahre 1946 bis auf 10 im Jahre 1949. Nur in Bromberg/Bydgoszcz und in Leslau/Włocławek blieben die Anhäufungen der Juden erhalten und zählten im Dezember 1949 insgesamt 500 Personen. In den nächsten Jahren wurde diese Zahl infolge der Migrationsbewegungen auf einige Zehn reduziert.

Die vor sich gehenden Veränderungen auf den zu untersuchenden Gebieten hatten verschiedene Ursachen. Zur Hauptursache wurde die vom Verwaltungs-, Polizei- und Militärapparat des III. Reiches durchgeführte Vernichtung der Juden, in einem bis dahin nicht bekannten Maßstab. Geringere Rolle spielte die Spezifik der kleinstädtischen jüdischen Anhäufungen (ein hoher Grad der Urbanisierung, die Anhäufung der Juden in einigen Straßen in sog. *sztetl*, die Abneigung gegen die Assimilation), die Geschichte dieser Nation, in die das Risiko der zeitweilig vorkommender antijüdischer Exzesse einging, und die Einstellung des nicht-jüdischen Teils der Bevölkerung zu den Juden während des Krieges. Die zuletzt genannten blieben meistens gleichgültig, obwohl es in Einzelfällen zu offensichtlich demonstrativen Feindschaftsakt kam. Einen wesentlichen Einfluss auf die Entscheidung, ob bleiben oder emigrieren, übten objektive Faktoren aus, so wie die Politik der Regierung (vor allem nach 1948), die Entstehung des Staates Israel (1948), die an Kraft zunehmende Popularität der Ideologie des Zionismus, oder individuelle Erfahrungen der Juden nach dem Aufenthalt in der UdSSR. Eine andere Gruppe der Faktoren stellen diejenigen dar, die nach dem Abschluss der Kriegshandlungen in Erscheinung traten und unzertrennlich mit den polnisch-jüdischen Beziehungen im weiteren Sinne in Verbindung bleiben. Es sollen auch die allgemeine Abneigung oder Gleichgültigkeit der Mehrheit der Polen den Juden gegenüber, die aus dem Umherirren im Krieg in ihre Heimatortschaften zurückkehrten, oder in Ortschaften, die potentiell zu neuen Ansiedlungsstätten werden konnten, berücksichtigt werden. Zu Konflikten kam es bei den Versuchen der Juden das noch erhaltene Eigentum wiederzubekommen oder infolge der Einführung eines neuen politischen Systems. Es soll allerdings im Auge behalten werden, dass eine gewisse Rolle bei dessen Festigung in Kujawien, in den Dobriner Land und in Bromberg auch jüdische Aktivisten spielten, obwohl, wie es anhand der zugänglichen Archivquellen zu sein scheint, deren Zahl nicht allzu hoch war.